

ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА**ЗАКОМОРНА К.О.,**

кандидат юридичних наук, доцент
(Національний університет
«Юридична академія України
ім. Ярослава Мудрого»)

УДК 342.4 (4)

**ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ
КОНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН
СХІДНОЇ Й ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ**

Обґрунтовано необхідність дослідження конституційного розвитку постсоціалістичних країн Східної й Північної Європи у динаміці. Виокремлено три варіанти підходів до встановлення періодизації конституційного розвитку. Визначено доцільність розгляду перебігу конституційного розвитку через концепцію циклів. Виявлено взаємозалежність виникнення чергового етапу конституційного процесу з моментом прийняття нової конституції.

Ключові слова: конституційний розвиток, конституційний процес, конституційні цикли, конституція, постсоціалістичні країни Східної й Північної Європи.

Обосновывается необходимость исследования конституционного развития постсоциалистических стран Восточной и Северной Европы в динамике. Выделены три варианта подходов к установлению периодизации конституционного развития. Определяется целесообразность рассмотрения хода конституционного развития через концепцию циклов. Выявляется взаимозависимость появления очередного этапа конституционного процесса с моментом принятия новой конституции.

Ключевые слова: конституционное развитие, конституционный процесс, конституционные циклы, конституция, постсоциалистические страны Восточной и Северной Европы.

The necessity of research of the constitutional development of the post socialist Eastern and Northern European countries for dynamics has been proved. Three variants of approaches to the establishment of the constitutional period development have been allocated. The expediency of consideration of the course of constitutional development through the concept of cycles has been stated. The interdependence of occurrence of the next stage of the constitutional process, since the moment when the new Constitution was adopted, has been revealed.

Keywords: the constitutional development, the constitutional process, the constitutional cycles, the Constitution, the post socialist countries of Eastern and Northern Europe.

Незважаючи на достатньо велику кількість публікацій, присвячених вивченню моделей трансформації європейських посттоталітарних систем «третьої хвилі», попит на дослідження цієї тематики не втрачає актуальності.

По-перше, в існуючих роботах, як правило, перетворення в країнах посткомуністичного табору Європи висвітлюються в політологічному, соціологічному й історичному планах. У свою чергу, проведення комплексного правового аналізу дозволить скласти повну картину подій перехідного періоду. Варто зазначити, що окремі аспекти конституційного будівництва постсоціалістичних держав Східної й Північної Європи розкрито у ґрунтовних працях вітчизняних (Ю.Г. Барабаша, А.З. Георгіци, М.Ф. Орзіха, Ю.М. Тодики, В.М. Шаповала й ін.) і зарубіжних (С. Бьоч, В.В. Бородіна, Л. Гарліцького, М. Калди, Е.Д. Мазо, А.М. Медушевського, С. Нистен-Хаарала, Д. Томаса, М.Ф. Чудакова, А. Шайо й ін.) науковців.

По-друге, з моменту краху соціалістичної системи пройшло більше 20 років, і сьогодні з'явилася реальна можливість оцінити динаміку конституційного розвитку країн Східної і Північної Європи на даному відрізку часу і розкрити всю різноплановість результатів сучасних конституційних перетворень.

По-третє, в умовах курсу України на європейську інтеграцію висвітлення демократичних

змін у конституційній царині, які дозволили низці держав вказаного регіону стати повноправними членами Європейського Союзу, сприяє вирішенню цього непростого для нашої країни питання.

По-четверте, саме конституційний розвиток підсумовує досвід прогресу й регресу в просуванні конституційних форм і інститутів, оскільки його репрезентовано сукупністю тривалих змін конституційної теорії й практики. Причому в епоху кардинальних суспільних перетворень генезис конституційних явищ висвітлюється особливо яскраво, демонструючи періоди спаду і піднесення. Політику М. Горбачова, яка призвела до фіаско соціалістичної системи, науковці вважають одним з найсильніших потрясінь ХХ ст. [1, с. 34]. Тому дослідження конституційного розвитку постсоціалістичних країн Східної і Північної Європи відкриває всю багатогранність світових конституційних трансформацій на перехідному етапі.

Зважаючи на вищевикладене, метою представленої статті є узагальнити існуючі підходи до визначення періодизації конституційного розвитку постсоціалістичних країн Східної і Північної Європи та з'ясувати динаміку конституційних змін через розгляд конституційного розвитку як складного процесу.

Перший підхід до визначення періодизації конституційного розвитку постсоціалістичних країн побудований на трактуванні права як форми соціальної діяльності суспільства. Тому припустимо висвітлювати конституційний розвиток постсоціалістичних країн, спираючись на вироблені концепції динаміки соціальних процесів у перехідний період. Зокрема, український науковець О.Г. Данільян розглядає соціальні системи як динамічні складні нелінійні системи із зворотним зв'язком, зауважуючи, що якщо протиріччя між різними фрагментами соціальної системи своєчасно не регулюються, а продовжують поглиблюватися, то її структури наближаються до порогової зони – біфуркаційного періоду, що, у свою чергу, викликає руйнування старої системи, створює багатоваріантну можливість її переходу до нового стану. Науковець називає перехід, що призвів до краху комуністичних режимів 1989 р. у Східній Європі, вибуховим, спричиненим факторами раптовими та діючими з розривом безперервності, у ході якого система вихоплювалась з одного режиму і вводилася в інший [1, с. 37].

На думку О.Г. Данільяна, перехідний період – це, по-перше, процес, що нерівномірно розвивається в режимі із загостренням і складається з трьох взаємопов'язаних етапів: добіфуркаційного, біфуркаційного і післябіфуркаційного. По-друге, перехідний період є складним переплетінням взаємопов'язаних процесів: деструкції (усунення) старої якості (співвідношення сил, потреб, інтересів, систем цінностей) і конструкції (встановлення) нової якості, а також конституювання, інсталювання нового співвідношення, поєднання якісних і кількісних характеристик соціальної системи в таких межах, які дозволяють зробити висновок про становлення якісно нової соціальної системи [1, с. 36, 39]. По-третє, розвиток соціальних систем можливий перш за все через протиріччя, конфлікти, які з позиції діалектики виникають за рахунок взаємодії внутрішніх взаємвиключних спорів, тенденцій розвитку, предметів, явищ. Але самі по собі конфлікти можливі тільки за наявності гармонії, балансира, що зрівноважує дії конфліктів. Повна гармонія без конфліктів, зіткнень призвела б у результаті до закріплення, застою у суспільному житті, що, в свою чергу, значило б кінець усякій якісній зміні [2, с. 120-123].

Отже, накладаючи вказану концепцію на конституційний розвиток постсоціалістичних країн Східної і Північної Європи, можна зробити такі узагальнення. По-перше, становлення нових конституційних інститутів відбувалося у перехідний період, для якого властиві радикальні зміни, що призводять до розриву з попереднім управлінням та створюють багатоваріантні перспективи подальших трансформацій. По-друге, це нелінійний складний рух змін у сфері конституційного регулювання, що висвітлюється через перманентні процеси: (а) усунення попереднього конституційного правопорядку; (б) інституціоналізації нових конституційних форм; (в) адаптації введених конституційних інститутів до ще існуючих проявів старого режиму. По-третє, провідною силою, що визначає динаміку перетворень конституційних явищ, є об'єктивний конфлікт, який не дає можливості конституційній системі залишатися у статиці, а навпаки, спонукає її змінюватися, шукати найбільш оптимальні способи пристосування до суспільного життя.

Другий підхід до виокремлення стадій конституційного розвитку заснований на концепції циклів, яка розвинута у теорії економічних циклів М.Д. Кондратьєва і теорії зміни цивілізації А. Тойнбі. Особливість предмета конституційного регулювання полягає в тому, що норми

цієї галузі регламентують політичні відносини. У зв'язку з чим доцільно звернути увагу на роз'яснення динаміки політичного розвитку у двох взаємопов'язаних, але різних планах – процесі й зміні. Реальність перебігу політики може предстати або у масштабі реального часу, який вимірюється добовими, тижневими циклами, тобто процесі, або у масштабі історичного часу, що вимірюється циклами повного оновлення самовідтворюваних політичних систем, іншими словами – зміні. Політичний процес висвітлює безперервність розвитку, а політична зміна – його дискретність (переривистість) [3, с. 60].

Американські науковці К. Оррен і С. Скоронек пізнають природу політичного розвитку у фундаментальній реконструкції політичного пейзажу та у нелінійній взаємодії, зокрема через цикли, політичного часу зі світовим. Виходячи з висловлювання Д.С. Мілла про те, що дух прогресу не завжди є духом свободи, вони виводять формулу «середнього політичного розвитку», який характеризується: (1) тривалою зміною урядових повноважень; (2) очищенням від телеології; (3) переміщенням від однієї сукупності засобів управління до інших, які досить часто не адаптовані до стану функціонуючих установ. Їм вторить Д. Гринстоун, який бачить розвиток як здійснення одним набором заміни іншого. Підсумовуючи концепцію політичного розвитку К. Оррена і С. Скоронек, Д. Томас робить декілька висновків, корисних для бачення природи конституційного аспекту історичного процесу держави [4].

По-перше, це прийняття як гіпотези можливості розірвання традиційного зв'язку політичного розвитку з «багажем цінностей», вироблених нацією у минулому. Це припущення дозволяє зрозуміти важливість формування в конституції нейтральних постулатів, які покликані гарантувати тривале життя системи правління. По-друге, твердження «сьогоднішнє завжди цитує відправне» може пояснити факт закріплення за конституцією функції забезпечення фону, на якому відбуваються суспільні зміни. По-третє, науковець констатує, що насамперед нормативний ракурс розкриває роль конституції у «потоці історії». Тому слід обережно оцінювати конституційну політику, яку створює Верховний Суд США, реагуючи на кон'юнктурні замовлення політиків. По-четверте, переосмислюючи узагальнення Д. Таліса про доцільність проведення відмінності між зміною як перетворенням та зміною як розвитком, Д. Томас порівнює конституційний розвиток з прикладом дозрівання установи, яка вийшла з первісної структури, що містила політичний еквівалент генетичного коду для подальшого розвитку. Підсумовуючи, він наголошує, що тільки інтерпретований таким чином конституційний розвиток висвітлює окремі аспекти суті держави.

Російський науковець А.М. Медушевський також пропонує розглядати динаміку конституційного розвитку через цикли [5, с. 499]. На його думку, конституційний цикл – це період часу, у ході якого в суспільстві через певні проміжки часу відбувається зміна основних станів конституційного регулювання. Як і цитовані вище вчені, А. М. Медушевський вважає, що саме конфлікт правосвідомості суспільства і позитивного права спонукає фази просування [6, с. 31]. Конфліктність конституційного процесу пов'язана з фундаментальними протиріччями, які закладені у кожній конституції. Головним протиріччям демократії є конфлікт ідеї народного суверенітету і принципу правової держави. Конструктивний конфлікт створює передумови для подальшого структурогенезу [7, с. 54-55].

Зрозуміти динаміку конституційного процесу, за твердженням А.М. Медушевського, дозволить проведення класифікації конституційних циклів. У зв'язку з чим він пропонує виділяти цикли – великі, або тривалі, що включають усі основні стадії, та короткі, або малі, які нагадують коливання маятника [5, с. 449]. Великі цикли більш інформативні з точки зору розкриття змісту конституціоналізму. Зокрема, російський конституціоналізм, за його твердженням, складається з трьох великих циклів: цикл епохи Смутного часу (початок XVII ст.); цикл початку XX ст. (1905 – 1918 рр.); цикл кінця XX ст. Малі цикли відображають форми саморегуляції політичної системи, які можуть мати зовнішню схожість при різному якісному наповненні [6, с. 33-34].

Щодо країн Східної і Центральної Європи та пострадянського простору, уточнює А.М. Медушевський, то кожний цикл включає: (1) фазу деконституціоналізації – відмову від старої правової системи та її цінностей; (2) фазу конституціоналізації – утворення нової правової системи; (3) фазу реконституціоналізації – узгодження нової правової й інституціональної системи [8, с. 158]. Надалі він висуває таке розуміння структури конституційного циклу через шість фаз: (1) конституційна стабільність; (2) ерозія конституційного консенсусу;

(3) кульмінація конституційної кризи (конституційна революція або конституційна реформа); (4) досягнення консенсусу (збереження або розрив наступництва); (5) поновлення стабільності (прийняття нової конституції); (6) коректування нової конституції [5, с. 455-499].

Третій підхід до визначення періодизації конституційного розвитку постсоціалістичних країн Східної й Північної Європи демонструють інші дослідники. Головна стратегія їх погляду полягає у виокремленні таких етапів, які за часом співпадають з моментом прийняття нової конституції. Даний погляд має своє раціональне коріння, оскільки йдеться про особливості процесу розробки, прийняття і реалізації певного основного закону. Причому цей досить вузький ракурс скоріше не передбачає дослідження трансформації тих чи інших конституційно-правових механізмів у часі, а навпаки, дозволяє більш докладно розібрати сутність, зміст і форму кожної конституції. Зокрема, конституційний процес постсоціалістичних країн Балтії на зламі XX й XXI століть складається з двох взаємопов'язаних етапів: (1) перехідний період, який закінчився моментом прийняття або поновлення конституцій, в яких підкреслювалося відродження дорадянських демократичних інституцій; (2) період вдосконалення конституційного матеріалу та адаптації до стандартів Європейського Союзу [9, с. 200-208].

Розглядаючи національні конституції як фундамент правової системи держав СНД, професор Московської державної юридичної академії Н.О. Міхальова вказує, що усі країни СНД пройшли два етапи конституційного реформування. Перший – еволюційний, який віддзеркалює початковий етап трансформації тоталітарного партійно-державного соціалізму в ліберально-демократичне постіндустріальне суспільство західного типу та починається з прийняттям Деклараций про державний суверенітет. Другий – революційний, який характеризується динамізмом конституційного процесу, тобто прийняттям конституцій, що відображають спільні тенденції глобалізації та лібералізації світового конституційного розвитку, і наступною їх модернізацією [10, с. 73-80]. Говорячи про етапи конституційної реформи, безсумнівно, автор мала на увазі певні фази повної або часткової трансформації конституційного матеріалу, які відбивають дискретність конституційного розвитку.

Російський вчений В.В. Бородін розкриває конституційний процес як систему правових норм і процедур, що регламентують порядок підготовки, переробки, прийняття і набрання чинності Конституції, її перегляду і скасування дії, а також забезпечення ефективного функціонування основних конституційних інститутів протягом всього терміну дії Конституції [11, с. 20]. Виходячи зі своєї авторської концепції конституційного процесу, він виділяє його чотири основні етапи у світовому масштабі: (1) становлення буржуазного суспільства, у ході якого з'явилися американські і французькі конституційні акти; (2) утворення соціалістичних основних законів, які характеризувалися відірваністю від світового конституційного процесу; (3) ліквідація колоніальної системи і розробка конституцій незалежними державами; (4) крах тоталітарної й авторитарної систем, який привів до прийняття демократичних основних законів. Щодо Російської Федерації, то В.В. Бородін виокремлює сім етапів конституційного процесу: (1) звід державних законів 1905 – 1907 років, який склав першу сучасну російську конституцію; (2) перша радянська Конституція, затверджена V Всеросійським з'їздом Рад 1918 р.; (3) радянська Конституція 1925 р.; (4) сталінська Конституція 1936 р.; (5) Конституція 1978 р.; (6) конституційні поправки 1989 – 1993 років; (7) Конституція РФ 1993 р., недоліки якої призведуть до невідворотності чергового етапу конституційного процесу в Росії [11, с. 21-24].

Розбираючи еволюцію сутності конституції на різних етапах розвитку Російської держави, І.О. Кравець справедливо зауважує, що конституційний розвиток Росії XX ст. супроводжувався декількома кардинальними змінами всього світоустрою народу, цивілізаційних засад існування суспільства і держави. Конституції, на його думку, по-різному відображали баланс політичних сил і мали неоднаковий соціально-політичний зміст. На цій підставі науковець визначає такі віхи конституційного розвитку: (1) модернізація імперської монархії Основними законами 1906 р.; (2) дія радянських конституцій, починаючи від першої Конституції РРФСР 1918 р. і завершуючи Конституцією СРСР 1978 р., в яких втілені ленінські постулати теорії соціалізму; (3) перехідний період (1990 – 1993 рр.), коли продовжувала діяти Конституція РФ 1978 р. із численними поправками, які відображали різновекторні прагнення існуючих політичних сил; (4) запровадження Конституції оновленої Росії (1993 р.), яка має принципово іншу сутність, пов'язану з новими соціально-політичними реаліями, та характеризується відкритими

політичними контурами і спроможністю інтегрувати конституційні інновації, нові політичні фактори демократизації і федералізації [12, с. 43-57].

Намагання осмислити багатоступеневість становлення російської державності реалізується через виділення стадій перехідного періоду. Зокрема, В.Б. Пастухов вказує на чотири великі фази: (1) червень 1990 р. – серпень 1991 р., протягом якої була прийнята Декларація про державний суверенітет Росії; (2) серпень 1991 р. – грудень 1991 р. до моменту підписання Біловезької угоди і припинення існування СРСР; (3) грудень 1991 р. – квітень 1992 р. – період роботи VI з'їзду народних депутатів Росії; (4) з квітня 1992 р. відбувається формування конституційного процесу, що розглядається науковцем у вузькому значенні – як процес підготовки тексту Конституції та надання цьому тексту юридичної сили – та у широкому – як пошук і досягнення національної згоди щодо питання про засади суспільного і державного устрою [13, с. 89-96].

Подібний підхід до визначення періодизації конституційного процесу постсоціалістичної держави пропагує і білоруський науковець М.Ф. Чудаков. Він розглядає білоруський конституціоналізм як безперервний політико-правовий процес і підрозділяє його на два етапи: (1) етап неписаної конституції («протоконституції», XVI ст. – 1919 р.); (2) етап писаної конституції 1919 р. – сучасність. Думаємо, що критерієм запропонованої періодизації є форма конституції. Крім того, науковець вказує на існування 21 стадії конституційного процесу як процедури утворення конкретної конституції [14].

Болгарські науковці також поділяють третій підхід до встановлення основних етапів конституційного розвитку своєї держави [15, с. 88-92]. Так, перший період вони пов'язують із звільненням країни від турецького рабства і першою болгарською Конституцією 1879 р. (Тирновською Конституцією), яка стала важливим інструментом подолання османського феодалізму та утворила передумови розвитку капіталістичних суспільних відносин на основі принципу лібералізму. Другий, на думку професора С. Стойчева, розпочався 9 вересня 1944 р., коли був взятий курс на соціалістичну перебудову суспільства. Даний етап характеризувався такими значними подіями: проведенням референдуму щодо запровадження Народної республіки як форми правління та ухваленням Народними зборами Декларації про проголошенні Народної республіки. Протягом другого етапу, який відзначається як перехідний, продовжує діяти Тирновська Конституція із відповідними поправками. У той же час об'єктивні суспільно-економічні і політичні зміни виключали подальшу можливість існування цього верховного закону. Тому третя фаза починає відлік з Конституції 1947 р., яка була прийнята Великими народними зборами у складній внутрішній і зовнішній обстановці. Незважаючи на сучасну критику Конституції 1947 р., вона мала передове значення, оскільки, по-перше, продовжувала традиції Тирновського Основного Закону і, по-друге, враховувала кращі досягнення системи «радянського» державного будівництва. Четвертий період конституційного розвитку асоціюють з Конституцією 1971 р., яка, за словами С. Стойчева, за демократичним спрямуванням значно поступалася попередній, адже проголошувала керівну роль комуністичної партії та утворювала Державну раду, в руках якої зосереджувалася уся повнота представницької, державної і партійної влади. Існування п'ятого етапу спричинено кардинальними соціально-політичними подіями 1989 р., які зумовили невідкладність внесення поправок до Конституції 1971 р. і викликали потребу термінової розробки тексту нового Основного Закону. Хоча чинна Конституція 1991 р. і містить певні змістові протиріччя, вона несе прогресивну суть, адже є компромісом між різними політичними силами, підкреслює наступництво традицій національного конституціоналізму та запроваджує нові демократичні інституції.

Подальший рух сучасного конституційного процесу в Болгарії нерозривно пов'язаний з підписанням країною Договору про вступ до ЄС (2005 р.). Наступні конституційні зміни є формою адаптації до європейських стандартів, оскільки ця ревізія не стосується перебудови засад конституційного ладу Болгарії. Для прикладу, ст. 22 Основного Закону діє у новій редакції – іноземці та іноземні юридичні особи можуть набувати право власності на землю як у силу приєднання Болгарії до ЄС, міжнародного договору, що був ратифікований, опублікований та набув чинності для Республіки Болгарія, так і через успадкування за законом. Закон, який ратифікує такий міжнародний договір, повинний бути прийнятим двома третинами голосів від загальної кількості членів Народних зборів. Подібні поправки були внесені до статей 25, 42, 85, 105 тощо [16, с. 121-123].

Розглядаючи конституційний розвиток постсоціалістичних країн Східної й Північної Європи, не можна не сказати про особливості його перебігу в Республіці Польща. Ми солідарні з науковцями, які справедливо вказують, що завдяки першій в Європі конституції, яка іменувалася Урядовим законом або статутом, в історії світового конституціоналізму Польщі належить виняткове місце [17, с. 23]. Дослідники генезису польської державності схильні відрізняти польські конституції (1791, 1921, 1936 і 1997 рр.) та конституції для земель польських (1952 р. періоду «соціалістичної державності»). Зокрема, Є. Ковальські зазначає, що особливістю польської конституційної державності є, з одного боку, безперервність її ідейного утворення, а з іншого – дискретність її практичної реалізації. У своїй монографії він зауважує, що усі етапи конституційного розвитку пронизані ознаками цілісності та наступництва, при цьому виокремлює такі: (1) зародження польського конституціоналізму в XVIII ст.; (2) конституційна державність між світовими війнами (1918-1939 рр.); (3) державність у період народної демократії; (4) сучасна конституційна державність [17, с. 9].

Інші польські науковці, вивчаючи сучасний період державності, виділяють такі етапи конституційного процесу. Думаємо, що в даному випадку йдеться про конституційне будівництво – перебіг розробки й прийняття конституції. Протягом першого (листопад 1994 р. – 26 січня 1995 р.) проходили дебати в 6 підкомісіях Конституційної комісії Народних зборів, після чого остання узгодила єдиний варіант проекту Конституції, який у другому голосуванні набрав більшість голосів. У ході другого етапу (27 лютого 1995 р. – 19 червня 1996 р.) Конституційна комісія працювала над окремими розділами Основного Закону. Третій етап (17 вересня 1996 р. – 16 січня 1997 р.) характеризується процесом вдосконалення тексту Конституції, зокрема до роботи в редакційну підкомісію залучалися експерти під керівництвом професора А. Гвізди і представники парламентських фракцій. Конституційна комісія, враховуючи запропоновані поправки, 45 голосами підтримала проект Конституції. Четвертий етап (лютий 1997 р. – 2 квітня 1997 р.) пов'язують з внесенням до проекту поправок, запропонованих парламентом, і схваленням тексту органом законодавчої влади. На останньому, п'ятому етапі (5 травня 1997 р.) проект Конституції був винесений на референдум і прийнятий 42, 86 % громадян [18, с. 9-24].

Отже, на підставі вищевикладеного можна дійти таких висновків. По-перше, конституційний розвиток постсоціалістичних країн Східної й Північної Європи – це складний нелінійний рух конституційних змін або циклічний процес, перебіг якого визначається радикальними трансформаціями перехідного періоду. По-друге, встановленню специфіки динаміки конституційного розвитку сприяє визначення його періодизації. Виявлено три підходи до виокремлення його етапів: (а) через теорію динаміки соціальних процесів у перехідний період; (б) через концепцію циклів; (в) через виділення етапів конституційного процесу. По-третє, динаміці конституційного розвитку на різних стадіях властиві такі ознаки: (1) невизначеність ймовірних варіантів формування природи конституційних інститутів; (2) синхронне відображення процесів розриву з попереднім досвідом функціонування конституційних явищ (дискретність практичної реалізації) і еволюції їх сутності (ідейна цілісність і наступництво); (3) три основні фази: (а) усунення попереднього конституційного правопорядку; (б) інституціоналізації нових конституційних форм; (в) адаптації введених інституцій до ще існуючих проявів старого режиму. По-четверте, ключовими факторами, що зумовлюють темп динаміки конституційного розвитку, є конфлікти у конституційно-правовій сфері.

Список використаної літератури:

1. Данильян О.Г. Соціальні протиріччя в посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання. – Х., 1998.
2. Данильян О.Г. К вопросу о состояниях социальных противоречий // Философские перипетии: Вестник ХГУ. – 1997. – № 394. – С. 120-123.
3. Ильин М.В. О понятиях «процесс», «изменение» и «развитие» в политологии // Полис. – 1993. – № 2. – С. 57-68.
4. Thomas G. What is Constitutional Development? // Paper presented at the annual meeting of the APSA 2008 Annual Meeting, Hynes Convention Centre, Boston, Massachusetts, Aug 28, 2008/ [Електронний ресурс] – Режим доступу / http://www.allacademic.com/meta/p279549_index.html.
5. Медушевский А.Н. Теория конституционных циклов. – М., 2005.
6. Медушевский А.Н. Размышления о современном российском конституционализме. – М., 2007.

7. Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: Курс лекций. – М., 2002.
8. Медушевский А.Н. От революции к реставрации: олигархические тенденции постсоветских политических режимов // Сравнительное конституционное обозрение. – 2010. – № 4. – С. 155-178.
9. Закоморна К.О. Основні етапи конституційного процесу в країнах Балтії (на зламї ХХ й ХХІ ст.) // Проблеми законності. – 2009. – № 105. – С. 200-208.
10. Михалева Н.А. Конституционное законодательство стран СНГ на современном этапе (динамика развития) // Государство и право. – 2004. – № 9. – С. 73-80.
11. Бородин В.В. Конституционный процесс: сравнительно-правовой анализ (на материалах РФ и зарубежных государств): Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. – СПб., 2000.
12. Кравец И.А. Сущность конституции и конституционный процесс: динамика социально-политического содержания российской конституций // Правоведение. – 2002. – № 2. – С. 43-57.
13. Пастухов В.Б. Становление российской государственности и конституционный процесс: политологический аспект // Государство и право. – 1993. – № 2. – С. 89-96.
14. Чудаков М.Ф. Становление и развитие конституционного процесса в Беларуси (1447-1996 гг.): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Мн., 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bsu.by>.
15. Стойчев С. Конституционно право на Република България: В 2 ч. – Ч. 1. – София, 2000.
16. Закоморна К.О. Деякі особливості конституційного розвитку Республіки Болгарія в умовах вступу до Європейського Союзу // Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації: Матеріали міжнар. наук. семінару / Редкол.: Ю.П. Битяк, І.В. Яковюк, Г.В. Чапала. – Х., 2008. – С. 121-123.
17. Ковальски Е. Становление и развитие конституционной государственности в Польше (историко-правовое исследование): Монография / Под ред. С.А. Комарова. – СПб., 2010.
18. Mojak R. Droga do nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (prowizorium ustrojowe w latach 1989 – 1997 // Ustroj Konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej /Red. R. Mojak. – Lublinie: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2000. – Tom X. – 320 s.